

Emlékezés a Holokausztra

(Hódmezővásárhely, 2015. február 20-22.)

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Pilinszky János 1965-ben vetette papírra a következő sorokat: „Az év elején Auschwitzban jártam. Az egyik fotó hozzásegített szemléletem bizonyos újrafogalmazásához. Meszelt karámra emlékeztető deszkák között egy fejkendő öregasszonyt hajtanak a kivégzőbarakk felé. Az öregasszony körül két-három kisgyerek lépeget a salakos út jóvátételmentes közönyében. Álltam a kép előtt, s erőnek erejével meg akartam állítani a húsz évvel ezelőtti boldogtalanságot – ahogy látszatra a fényképfelvétel megállította. De én a valóságot akartam megállítani. S akkor megértettem, hogy semminek sincs értelme, ha nem tudjuk jóvátenni azt, ami már megtörtént. Nos – egy hosszú gondolatsor kihagyásával –, én hiszek abban, hogy jóvátételjük azt, ami megtörtént, s még hozzá személy szerint azokkal, akikkel megtörtént – személy szerint a meszelt deszkák előtt lépegető öregasszonnyal.”¹

Pilinszky sorait olvasva önkéntelenül felvetődik bennünk a kérdés: hogyan lehet mindezt jóvátenni? Elegendő-e az, ha a Holokauszt áldozatait anyagi eszközökkel kárpótoljuk, így próbálva enyhíteni a borzalmak mindannyiunkra nehezedő emlékét? Sikerülhet-e ezzel jóvátennünk azt, ami megtörtént?

Úgy vélem, hogy ezzel nem elégedhetünk meg. Emellett szükség van e sorstragédia feldolgozásához az őszinte emlékezésre, mely nemcsak a Holokauszt eseményeinek objektív bemutatását, hanem a saját múltunkkal való szembenézést is jelenti. Csak ezáltal remélhetjük, hogy valamit sikerül jóvátennünk a szörnyűségekből, csak így tarthatjuk ébren a Holokauszt emlékét, és csakis így remélhetjük, hogy a jövő nemzedékek hozzánk hasonlóan okulni tudnak az emberiség e rettenetes tapasztalatából.

Mi az, ami ezen is túlmutat? Közösségvállalás az egykori és a mostani üldözöttekkel. Vannak ugyanis olyan bűnök és hibák, amelyeket visszafele már nem lehet jóvátenni, csakis a jelenben és a jövőben. A haláltáborokban meggyilkoltakat sajnos nem

¹ Pilinszky János: *Publicisztikai írások*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 483. oldal

támaszthatjuk fel, de hatalmunkban áll, sőt kötelességünk a gyűlöletkeltés elutasítása; az elesettek, a megfélemlítettek és üldözöttek érdekében való kiállás, aktív cselekvés.

Zsidó származású magyar honfitársaink sorsa kibogozhatatlanul összefonódott a két világháború közötti Magyarországgal, annak talán legtragikusabb fejezetét alkotva. A trianoni békeszerződés által megcsonkított, gazdaságilag és katonailag végletesen meggyengült ország úgy álmódott az elveszített területek visszaszerzéséről, hogy minden tisztán gondolkodó elme tudta: a nemzetnek nemhogy erre nincs ereje, de a megkisebbedett országnak az önálló külpolitikai mozgástere is minimálisra csökkent. Ez akkortól vált egyre egyértelműbbé, amikor az 1933-ban uralomra került náci vezette Németország az 1930-as évek derekától újra és alkalmanként még a korábbiaknál is erőszakosabb formában jelent meg Kelet-Közép-Európában. Először gazdasági tekintetben igyekezett minél nagyobb függésbe hozni a régió nemzeteit, majd egyre nagyobb politikai nyomást kezdett gyakorolni rájuk. Európa és a kelet-közép-európai kis népek tragédiája, hogy e törekvéseknek a nyugati nagyhatalmak nem álltak útjába akkor, amikor még erre lehetőségük volt.

Magyarországon az 1930-as évek második felétől egyre hangosabb lett a szélsőjobb. A korábban sporadikus, egymással is rivalizáló, kicsiny, nemzetiszocialista és antiszemita ideológiájú magyar pártocskákat és mozgalmakat az évtized végére a nyilas mozgalom lényegében egyesítette. „Jövünk!” – üvöltötték a nyilas plakátok 1939 elején Budapest utcáin. Hiába ült államellenes vétségért a nyilasok szellemi vezére, Szálasi Ferenc börtönben, ennek ellenére – vagy épp ezért – mozgalma egyre erősödött. Az 1939-es választásokon a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom 31 mandátumot szerzett, a különböző, hozzá csatlakozó szélsőséges csoportocskákkal együtt pedig összesen 49 képviselővel rendelkezett.²

Mindez egyrészt azért történhetett meg, mert a nyilasok a magyar társadalomban valóban meglévő súlyos szociális feszültségeket felismerték és harsányan kimondták, ez pedig egyes társadalmi rétegek körében népszerűvé tette őket. Nem elégedtek meg azonban pusztán a diagnózis felállításával, hanem terápiát is ajánlottak: a szegény rétegek sorsán a „szociális forradalom” révén a polgári és arisztokrata vagyonos csoportoktól elvett javakkal, valamint a nemzetidegennek és élőszködőnek bélyegzett magyar zsidóság kifosztásával kívántak könnyíteni. Kétes szerencse ugyan, de szerencse,

² Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. Budapest, 2001., I. kötet 68. oldal

hogy szörnyű gyóymódjukat csupán a vesztés világháború utolsó hónapjaiban volt alkalmuk maradéktalanul kipróbálni.

A szélsőjobb előretörése azonban legalább ennyire volt köszönhető a kívülről jövő hatalmas politikai-gazdasági nyomásnak is. A náci Németország az 1930-as évek végén, a 40-es évek elején sikereinek csúcsán volt, 1940-től joggal tekinthette magát Nyugat- és Közép-Európa urának. A náci vezetés közép-kelet-európai törekvéseinek már a kezdetektől fogva meghatározó eleme volt a térség „zsidótlanítása”. E tekintetben is elégedetlenek voltak Horthy Miklós kormányzóval és miniszterelnökeivel, akiket egyrészt feudálisan avított gondolkodásúnak, másrészt pedig a „zsidókérdés megoldásában” kerékkötőnek tartottak. Adolf Hitler és a náci vezetők talán a „zsidókérdés kezelése” kapcsán voltak a legrosszabb véleménnyel Magyarországról: úgy látták, hogy a környező országokkal ellentétben a magyar társadalmi, politikai és gazdasági élet csak ímmel-ámmal végzi a „zsidótlanítást”. Nemcsak a magyar kormányzatra gyakoroltak egyre nagyobb nyomást a folyamat felgyorsítása érdekében, de reménybeli itthoni kiszolgálóiknak is igyekeztek támogatást nyújtani, hogy azok így elérni remélt nagyobb politikai befolyásuk birtokában elősegítsék a náci fajelmélet gyakorlatba történő átültetését Magyarországon.

A magyar politikai elitnek nem volt adekvát válasza e kívülről és belülről érkező nyomásra. Ezért arra törekedett, hogy kifogva a szelet a szélsőjobb vitorlájából, maga kezdje el a hazai zsidóság – először „csak” gazdasági jellegű – visszaszorítását, végső soron ellehetetlenítését.

E törekvés jegyében a még Darányi Kálmán miniszterelnöksége alatt kidolgozott, a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938. évi XV. törvénycikk (közkeletű nevén az első zsidótörvény) valamint a zsidók társadalmi és gazdasági térfoglalásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk (második zsidótörvény) a gazdasági élet és egyes szellemi szabadfoglalkozású szakmák bizonyos fokú „zsidótlanítását” rendelte el.³

A harmadik zsidótörvényt Bárdossy László miniszterelnöksége alatt fogadták el. A házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről szóló 1941. évi

³ A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938. évi XV. törvénycikk 4. §-a 20 százalékban maximálta a zsidók arányát a gazdaságban és bizonyos szakmákban. Ezt a kvótát A zsidók társadalmi és gazdasági térfoglalásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk (második zsidótörvény) 9. §-ának rendelkezése nyomán 6 százalékra csökkentették. *Corpus Juris Hungarici*.

XV. törvénycikk indokolásában náci terminológiát használó, nürnbergi típusú faji törvény – megszorításokkal – mindenkit zsidónak minősített, akinek két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született.⁴ Ezt a náci indíttatású rendelkezést a magyar egyházi vezetők elutasították, tiltakozó szavuk azonban sajnos a világháború zajában már nem hallatszott messzire. Ez a törvény már nem csupán a gazdasági életbe, hanem a személyes emberi kapcsolatokba is beleavatkozott, egyre rosszabb helyzetbe sodorva az egzisztenciájában is fenyegetett magyar zsidóságot.

A zsidó származásúak hazájukat sem szolgálhatták úgy, mint mások. Számukra a munkaszolgálatot tették kötelezővé. Különösen sok tragédiának és szenvedésnek lett ez okozója, miután a 2. magyar hadsereggel együtt mintegy 50 ezer munkaszolgálatos is kivonult a doni frontra. Megfelelő ruha és ellátmány nélkül, rongyokban, éhezve kellett dolgozniuk a tikkasztó napon, metsző hidegben, miközben ki voltak téve a keretlegények mindennapos kegyetlenkedéseinek.

Nem mindenki nézett azonban félre, amikor másodrangúnak bélyegzett embertársa szenvedett. Nagybacsoni Nagy Vilmos tábornok, a németektől távolodni próbáló Kállay-kormány honvédelmi minisztere több intézkedést tett a zsidó munkaszolgálatosok sorsának enyhítése érdekében. A velük szembeni kegyetlenkedést megtiltó intézkedései sok náci barát tiszt ellenszenvét váltották ki, tevékenysége a németeknek is ellenszenves volt, így humánus magatartása is nagyban hozzájárult a minisztérium éléről történt későbbi menesztéséhez, és a nyilas hatalomátvétel utáni letartóztatásához.⁵

Gyökeresen megváltozott zsidó és nem zsidó származású honfitársaink sorsa, amikor az 1944. március 19-i német megszállással Magyarország elveszítette önállóságát, addig is roppant csekély mozgásterét. Sokan úgy gondolták, a náci Németországgal a hátuk mögött elérkezett az idő a zsidókérdés „végső megoldására”. Áprilistól a magyar zsidóságnak már viselnie kellett a megbélyegző sárga csillagot, megkezdődött gettókba zsúfolásuk. Német kommandók a magyar közigazgatás és rendvédelmi szervek felhasználásával 1944 tavaszától szervezték, először a vidéki zsidóság tízezreiből álló transzportokat a különböző munka- és megsemmisítő táborokba. Több százezer honfitársunkat vittek így a halálba.

⁴ *A házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről* szóló 1941. évi XV. törvény. *Corpus Juris Hungarici*.

⁵ Károlyfalvi József: *A református tábornok*. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 1995.

<http://mek.oszk.hu/07800/07898/html/#12> és Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája – A Holocaust Magyarországon*. 2. bővített kiadás, Belvárosi Kiadó, 1997. I. kötet 326. oldal

A nyilas hatalomátvétel után a budapesti zsidóság pusztája léte is veszélybe került: nyilasokból és/vagy németekből álló bandák többször is betörték a gettóba, a lakókat kirabolták, terrorizálták, számos alkalommal csapatostul hajtották őket a Dunához, ahol kivégezték őket.⁶ Sok ezer honfitársunk – köztük Radnóti Miklós és Szerb Antal – pusztult el a munkaszolgálatra hurcolt zsidók Németországba történt kényszermenteltetése során is.

Voltak olyanok, akik aktívan és szinte dühvel vettek részt a zsidóság elleni atrocitásokban, a magyar társadalom nagy része pedig nézte e szörnyűségeket. Nem mindenki maradt azonban tétlen. Számosan emberek tudtak maradni az embertelenségben és saját életüket kockáztatva zsidó honfitársaik ezreit bújtatták, látták el őket a túlélést megkönnyítő hamis papírokkal. Nem lehet mindegyiküket felsorolni, de gondoljunk Salkaházi Sára, Sztehlo Gábor vagy Csizmadia Malvin nevére! Ha szembenézünk a Holokauszttal és a magyarság ezzel kapcsolatban játszott szerepével, őket is meg kell említenünk.

A Holokauszt nemcsak a magyar zsidóság, de az egész magyar társadalom történelmének egyik legnagyobb tragédiája. Ébren kell tartanunk emlékét, hogy a jövő nemzedékei a múlt ismeretében ne követhessék el ugyanazokat a szörnyűségeket, melyek egyszer már megtörténtek. Az emlékezet ápolásával, a vészidőszak hiteles, kiegyensúlyozott bemutatásával is közelebb juthatunk a Pilinszky által megfogalmazott célhoz: jóvátenni azt, ami megtörtént.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

A fájdalmak és a sebek begyógyítása, vagy legalább is annak kísérlete örökségként maradt reánk. A múlt bűnei sötét árnyként rávetülnek jelenkori mindennapjainkra, ugyanakkor rajtunk áll, hogy közös akarattal és felelősséggel, az egymás iránti türelemmel és összefogással, méltóvá válunk-e a jövő ígéreteire.

Ez a konferencia jó alkalom arra is, hogy a jobbító szándékból fakadó és – reményeim szerint – a jövőt pozitívan meghatározó konkrét cselekvéseket számba vegyük.

⁶ Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája – A Holocaust Magyarországon*. 2. bővített kiadás, Belvárosi Kiadó, 1997. II. kötet 954-955. oldal

Hol tartunk tehát? Mit tett, tesz a Kormány annak érdekében, hogy a Holokauszt borzalmait ne ismétlődhessenek meg soha többé, ugyanakkor segítsük békévé oldani az emlékezést.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Magyarország Kormánya az 1213/2013. (IV. 16.) Korm. határozatban döntött a magyarországi Holokauszt 70. évfordulójához kapcsolódó megemlékezések és programok megvalósításával összefüggő feladatokról, továbbá az ehhez szükséges kormányzati támogatásról. Az egyes tárcák több milliárd forintot fordíthattak a Magyar Holokauszt Emlékév eseményeihez kapcsolódó projektek finanszírozására, így különösen átfogó beruházok előkészítésére, szoborállításra, digitalizációs műveletekre, Roma Történelmi és Holokausztkutató Központ előkészítő munkálataira, az Auschwitz-Birkenauban működő magyar kiállítás infrastrukturális felújítására (36 millió HUF).

A Civil Alap – 2014 program keretében mintegy 1.8 milliárd forint került felosztásra a pályázók között, akik lehetnek természetes és jogi személyek, valamint jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetek is. A támogatások a könyvkiadástól a konferenciaszervezésig, az emlékműállítástól a legkülönbözőbb kulturális rendezvények és megemlékezések előkészítéséig, az oktatási segédanyagok szerkesztésétől a filmkészítésig terjedtek.

A Holokauszt Emlékév programjai igyekeztek a társadalom széles rétegeit elérni, ezen belül is kiemelt figyelem irányul az ifjúságra. E törekvés jegyében – az iskolák bevonásával és a tanárok felkészítésével – nagy hangsúly esik a fiatalok holokausztra vonatkozó ismereteinek bővítésére. Számos program célozza meg a pedagógusokat annak érdekében, hogy gyarapodjanak a holokausztra vonatkozó ismereteik és megfelelő módszertannal rendelkezzenek a vészkorszak tanításában: akkreditált tanárképzés és csillagtúra-tanulmányutak a holokauszt helyszíneire; tudományos program és műhelymunka felsőoktatási intézményekkel együttműködésben, kitérve a gyermekholokausztra és a fiatal túlélőkre; szakmai találkozók a holokauszt oktatásának módszertani kérdései témakörében.

Radnóti Miklós halálának napját, november 9-ét a Kormány hivatalosan is emléknappá nyilvánította, tisztelegve azok előtt a tehetséges férfiak és nők előtt, akiket megöltek a holokausztban.

Az Emlékév hivatalos lezárására háromnapos rendezvénysorozat keretében került sor. Január 25-én a Holocaust Dokumentációs Központban megtartott megemlékezésen felolvasták Ban Ki Mun ENSZ főtitkár üzenetét. Január 26-án a Kozmai utcai zsidó temetőben Miniszterelnök úr felavatta a temető azon felújított részét, ahol az első világháború idején elesett több száz zsidó katona honfitársunk nyugszik. Január 27-én a Holocaust Nemzetközi Emléknapja alkalmából rendezett ünnepségen a Holocaust Dokumentációs Központban több száz gyermek és fiatal vett részt.

Tisztelt Konferencia!

A zsidó kultúra és örökség megőrzése a Kormány kifejezett szándéka. A magyarországi Holocaust 70. évfordulójához kapcsolódó megemlékezések és programok megvalósításával kapcsolatos intézkedésekről, valamint egyes kormányhatározatok módosításáról szóló 1512/2014. (IX. 16.) Korm. határozat az eddigi intézkedéseket folytatva, 2015-re vonatkozóan is több kiemelt projekt támogatását irányozza elő. Magyarország 2015. évi központi költségvetése ez évben majd 4.5 milliárd forintot biztosít a Holocaust emlékével kapcsolatos kiemelt projektek támogatására, amelynek keretében átfogó zsinagóga rekonstrukciós program indul. A Kormány támogatásával megkezdődik a budapesti Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga felújítása, a budapesti Alma utcai szeretetotthon rekonstrukciója, a miskolci, valamint a szegedi zsinagóga állagmegóvása, továbbá az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem könyvtárának megmentése is.

A Kormány foglalkozik a zsidó temetők rekonstrukciójának kérdésével is. Az Európa Tanács közgyűlésének a zsidó temetőkre vonatkozó 1883/2012. határozata alapján a zsidó temetők és tömegsírok az európai kulturális örökség részét képezik. 2014 novemberében országos felmérés készült, amelynek eredményeképpen elmondható, hogy Magyarország területén megközelítőleg **1550 zsidó temető** található. A Kormány az 1833/2014. (XII. 29.) Korm. határozat elfogadásával döntött a zsidó temetők felújításának kérdéséről. Jogi szempontból, alapvetően rendezni kell a temetők tulajdonjogi helyzetét, valamint dönteni kell arról, hogy a felújítás milyen szervezeti keretek között valósuljon meg. A programba történő bevonás tekintetében vizsgálni kell a közmunkaprogram, illetve közösségi szolgálat bevonásának lehetőségeit. A középiskolás fiataloknak nem kell feltétlenül a temetők rekonstrukciójában részt venniük, de legyen módjuk a program keretén belül arra, hogy megismerjék a

környezetükben egykor élt zsidó közösséget, annak szokásait. A tárcák közötti egyeztetési folyamat megindult. A zsidó temetők ügyében a Kormány a V4-es együttműködésben, illetve Magyarország IHRA elnöksége kapcsán is nemzetközi együttműködést kezdeményez.

A Kormány döntött továbbá a politikai üldözöttek nyugdíjszerű ellátásának növeléséről is. Az érintettek támogatásának meg kell haladnia az átlagnyugdíjat, s ezt a következő évek nyugdíjpolitikájában érvényesíteni kell.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

A megértés és az egymás iránti türelem erősítését szolgáló kezdeményezések mellett szükség van arra is, hogy a társadalom felé egyértelműen és határozottan jelezzük: Magyarországon nincs helye a gyűlöletnek, a kirekesztésnek és a közösségek elleni uszításnak!

Az új Büntető Törvénykönyv, a korábbihoz hasonlóan bűncselekménnyé nyilvánítja a közösség tagja elleni erőszakot (216. §) a közösség elleni uszítást (332. §), valamint a nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadását is (333. §).

A Btk. büntetni rendeli a nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadását is. Eszerint, aki nagy nyilvánosság előtt a nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek által elkövetett népirtás vagy más, emberiség elleni cselekmények tényét tagadja, kétségbe vonja, jelentéktelen színben tünteti fel, vagy azokat igazolni törekszik, büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

A büntetőjogi védelem mellett a 2014. március 15-ével hatályba lépett Polgári Törvénykönyv polgári jogi úton is biztosítja annak lehetőségét, hogy az egyének, illetve a közösségek fellépjenek az őket ért támadással szemben.

Tisztelt Konferencia!

Elismerésként és a bizalom erejeként éljük meg, hogy az idei esztendőben Hazánk látja el a Nemzetközi Holokauszt Emlékezési Szövetség (IHRA) soros elnöki tisztét.

A szervezetnek hármass célrendszere van: létrehozni egy nemzetközi normatívát a holokauszt megemlékezés, a holokausztoktatás, illetve a holokausztkutatás tekintetében.

A holokausztoktatás terén az IHRA oktatási munkacsoportja által kidolgozott oktatási irányelvek népszerűsítése fontos. Lényeges továbbá ezzel összefüggésben a tanárképzési programok támogatása, a levéltári kutatás és a levéltári digitalizáció. Pozitív fejlemény az IHRA, illetve a Vatikán együttműködése tekintetében, hogy Ferenc pápa a közelmúltban tett egy olyan nyilatkozatot, amely szerint holokausztkutatók előtt megnyílna a Vatikán levéltára, archívuma is. A harmadik sarokpont pedig, a roma genocídium. Mindeközben a szervezet nemzetközi kitekintését, bővítését is igyekszünk erősíteni, illetve támogatni, így politikailag is indokolt, hogy Ukrajnát jobban bevonjuk az IHRA együttműködésbe.

Magyarország 2006-ban már egyszer elnökölte a szervezetet és megtiszteltetésnek érezzük, hogy 2015-ben ismét betölthetjük ezt a posztot. Az elnökség szerves része, de egyben folytatása és széleskörű nemzetközi elismerése is annak a kiemelt kormányzati elkötelezettséget jelző folyamatnak, amely a 2012-ben megrendezett Wallenberg Évvel kezdődött és a 2014-es Holokauszt Emlékévvél folytatódott.

Erőt és hitet ad, hogy ebben a munkában magunk mögött érezhetjük a hazai zsidóság és szervezeteinek támogatását.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

A Kormány fontosnak tartja, hogy a nemzeti együttműködés rendszerében valamennyi magyarországi zsidó szervezet részéről érkező megkereséshez a párbeszéd készségével és nyitottságával álljon. Ezt a készséget képezi le a Zsidó Közösségi Kerekasztal, amelyet a Kormány 1698/2012. (XII.29.) Korm. határozata hozott létre, annak érdekében, hogy fórumot biztosítson a zsidó szervezetek és a Magyar Kormány között felmerülő kérdések megtárgyalására. A kerekasztal feladata a zsidó közösségek vagyoni igényeinek rendezésével, valamint a zsidó közösségekkel összefüggő kulturális, hagyományőrző,

oktatási és történelmi tényfeltáró tevékenységekkel kapcsolatos valamennyi közigazgatási és szakmai feladat előkészítése és koordinációja, így különösen

a) a zsidó közösségek érdekképviseletének ellátására hivatott szervezetek képviselőivel megvitatja az örökös nélkül elhalt zsidó származású, vallású, sérelmet szenvedett személyek után a zsidó közösségek vagyoni igényeivel összefüggő kérdéseket,

b) koordinálja a zsidó közösség vagyoni igényeinek teljesítésével kapcsolatos tárgyalásokat, valamint a tárcák közötti egyeztetéseket,

c) koordinálja a magyarországi zsidó közösségek kulturális, hagyományőrző, oktatási, valamint történelmi tényfeltáró tevékenységével összefüggő állami feladatok ellátását.

Biztos vagyok abban, hogy a párbeszédnek ez a formája is szolgálja a kölcsönös megértést és az egymás iránti türelem elmélyítését.

Mint ahogy hiszek abban, hogy ez a nagyszabású konferencia egyszerre szolgálhatja a múlt tanulságainak levonását és elősegítheti a közös és reményteljes jövő felépítését. S ha ebbéli munkálkodásunkban olykor úgy érezzük is, hogy rögös utat járunk be, úgy hívjuk útitársunknak a már idézett Pilinszky Jánost: "Ne keseredjünk el, ha szavunk bárkinél is süket fülekre talál. Különös dolog a lélek, az emberi lélek csendje. Sokszor esztendőik is eltelhetnek, míg ez vagy az az elvetett mag megfogban benne."

Köszönöm, hogy meghallgattak. (Köszönöm figyelmüket.)